

Наде Проева
Филозофски факултет
Универзитет „Св Кирил и Методиј“
Скопје

НАДГРОБЕН СПОМЕНИК ОД С. НЕРЕЗИ, СКОПСКО – ПРИМЕР ЗА ЖИВАТА АНТИКА ВО МАКЕДОНИЈА

Како филолог со широк дијапазон и со знаење на грчкиот јазик во сите развојни фази, академикот Михаил Д. Петрушевски беше кораководител на меѓународниот проект на МАНУ, САНУ и на Берлинската академија на науки, за објавување на натписите од нашиов дел на античка Македонија, во серијата *Inscriptiones graecae*, во чија подготвителна фаза учествувал уште како студент. Во име на нашата беспрекорно коректна соработка додека академикот Петрушевски го раководел проектот, е изборот на темата на овој мој обол во негова чест.

Натписот што го обработувам во овој прилог не спаѓа во хронолошката рамка на споменатиов проект, но е многу сликовит пример за опстојување на античката традиција кај нас,¹ или кажано со зборовите на проф. М. Петрушевски, на живата антика, синтагма со која, заедно со неговите југословенски колеги, го наслови/ја првото интердисциплинарно списание за антички студии во Македонија, што опстојува веќе шест децении, пребродувајќи ги сите Сцили и Харибди.

Станува збор за натпис испишан на мермерен крст вметнат во покривната плоча (со дим, 1,80 x 0,66 x 0,45 м.) на гробот на еден жител од с. Нерези, закопан пред влезната врата на манастирската црква Св. Пантелејмон на падините на Водно крај Скопје. Димензии на крстот: вис. 1,17 м.; ширината на вертикалниот дел е 0,16 м, а на попречниот 0,43 м; деб. 0,05–0,0075 м. Натписното поле е означено со вдлабната линија и е условено од обликот на крстот што има облик на ногалки од покуќнина: на двете страни од долниот дел има два куси испусти со заоблени агли што очигледно требало да налегнат

¹ Можеби овој прилог ќе биде поттик за етнологите и за изучувачите на нашата понова историја да обрнат повеќе внимание на овие антички преживеалици во нашиот народен живот, а не само на фолклорот.

на покривната плоча на гробот во форма на ковчег, висок 0,47 м, направен од камени плочи.² Должината на редовите е условена од обликот на натписното поле односно крстот; името на покојниот е испишано на попречниот, најширок дел од натписното поле-крст, а последните три реда излегуваат од рамките на полето. Висината на буквите е 1,5 до 3,5 см, растојанието меѓу редовите 1–1,5 см, а ширина на рамката на натписното поле – 1,5 см.

Натписот гласи:

Овде | почива | тело | милог | брата | Илија Ранковић, | тежака из села Нер-|ези. Рођен 1874 | умрео | 1924 г. 23 | XI. Овај | спомен | подиже | брат | Коста | Ранков-| ић баит-|ован из | Скопља. | У овај гр-|об ник-|о друг | да се не к-|лает.

Натписот е испишан на локалниот скопски говор од тоа време, кога ниту македонскиот јазик, ниту неговото писмо не беа кодифицирани. Тоа ќе биде направено по повеќе од еден век од испишувањето на овој натпис, за што свој придонес има дадено и професорот М. Петрушевски, кому е посветен овој Зборник, од собирот одржан во негова чест и спомен, а кој прв ги воспостави и правилата за транскрипција на античките имиња на современиот македонски јазик.³

Она со што овој натпис го привлече моето внимание за да биде извлечен од анонимност, во прв ред е завршната формула, што е *survivance* на антички пропис за сопственост на гроб, потоа композицијата (епиграфските формули и термини) на натписот, што претставува убав пример за опстојувањето на фунерарната традиција од античко до најново време, како и обликот на натписното поле, односно крстот искористен како натписно поле.

Имено, уште од најрано време, а може да се каже до денес, религиската, а во тие рамки и фунерарната сфера е една од најтрадиционалните и најконзервативни сфери од духовниот живот на човекот. Како и сите други општествени сфери, била регулирана со прописи, *ius sepulcra*⁴ почнувајќи од дедовските обичаи тнр. обичајно право до декрети и закони во вистинска смисла на зборот. Сите народи (од Индусите, Ахајците, Хелените, до Етрурците и Римјаните) уште од најрано

² Гробот едно време беше растурен, но во меѓувреме, при уредувањето на манастирскиот ѕид е 'обновен' и заштитен со метална ограда, така што не може да се направи фотографија на натписот.

³ М. Д. Петрушевски, „За транскрипцијата на латинските и грчките зборови и имиња на македонски,“ *Литературен збор*, Скопје, 1966, X III/5, стр. 8–20.

⁴ E. Wolf, *La poésie funéraire épigraphique à Rome*, Rennes, 2000, p. 31.

време верувале дека покојните биле блажени (*makares chthonioi*) и свети, та било забрането да се зборува лошо за нив⁵ дури се верувало дека по смртта стануваат богови,⁶ што се гледа од формулата на надгробните епитафи *Theois chthonios*, односно *Dis manibus*.⁷ Гробовите биле нивни храмови (затоа било забрането умрените да се закопуваат во храмови),⁸ а после контактот со умрениот живите требало да се прочистат. Римјаните ги почитувале гробовите на татковците како свети-лиштата на боговите.⁹ Како и на небесните богови, требало да им се одаваат почести и да се прават култни обреди од страна на најблиските,¹⁰ за да ги штитат и чуваат, во спротивно нивните души – *дајмони*, ќе талкаат и ќе им прават зло. Сепак жртвите на небесните и на подземните богови се разликувале: жртвите (*enagismos*) за хероизираниите покојници – подземни богови – *Theois katachthonios* не се јаделе, туку се палеле на гробот. Должностите и обврските на живите, уште од најрано време биле точно пропишани и ограничени. Од зачуваните закони најдетален е законот на Солон, што долго време бил на сила¹¹ (според Кикерон бил преземен во законите на XII таблички),¹² така на пр. било забрането да се жртвува вол, и да не се стават повеќе од три химатиони во гробот, чија цена, на еден натпис од о. Кеос (V век ст.е.) е ограничена на 100 драхми.¹³ Слични ограничувања за раскошни и големи погребни доцна ќе донесе и Деметриј од Фалерон.¹⁴ Со законите се штител гробот, така што се забранувало оштетување на гробот, и закопување на туѓинци, почнувајќи од Солон,¹⁵ законот на XII таблички, прописот во Вечниот едикт,¹⁶ до оној на рим-

⁵ Plut., Solon, 21.

⁶ Plut., *Quest. Rom.*, 14; Cic., *De legibus*, II, 22.

⁷ Се чини дека покојниците сфатени како блажени суштества биле прв чекор кон теогонијата.

⁸ Paus. II, 27, 1. Така на пр. Атинците по наредба на богот Аполон дадена со пророштво, во 426/25 год. ст. е. го исчистиле островот Делос, пренесувајќи ги коските од сите гробови на соседното островче Рене и оттогаш никој повеќе не смеел ниту да се роди, ниту да умре на островот, в. Thuk. III, 104.

⁹ Plut., *Quest. Rom.*, 14.

¹⁰ Тоа им било забрането на туѓинците: Cic., *De legibus*, II, 26; Plut., *Solon*, 21.

¹¹ Demosth., *Mac.* 43.62.

¹² Cic., *De legibus*, II, 25.

¹³ Sokolowski, *Lois sacrées des cites grecques*, Paris, 1969, p. 97. На истиот натпис со прописи за погребниот обичај се вели дека за либација не може да се потроши повеќе од три хои вино и еден хој масло

¹⁴ Cic. *Leg.* II. 60.

¹⁵ Cic., *De legibus*, II, 26: De sepulcris autem nihil est apud Solonem amplius quam ne quis ea debeat, neue alienam inferat.

¹⁶ Ulpianus, *Digeste*, 47, 12 (De sepulchro violation).

скиот правник Паул (за оној што ќе извади тело од гроб како казна била предвидена депортација во рудник),¹⁷ до законите на Теодосијан,¹⁸ Јустинијан,¹⁹ итн.

Забраните со цел заштита на гробот, како и разни клетви и казни за сквернителите на гробот најчесто се среќаваат на епитафите во Мала Азија,²⁰ од каде овој обичај во IV век ст.е. се раширил во Егејот, а во западните делови на грчко-римскиот свет зачестуваат во II-III век н.е. Често, ваквите епитафи имаат облик на епиграми.²¹ Во грчко-римскиот свет епитафите со забрана за закопување на туѓинци (*ne quis alienum interferat*) но без клетва или казна или без двете, се многу поретки со исклучок на М. Азија, каде што се најчести во Фригија. Таква формула се среќава и на латинските епитафи: *In hoc monumento socium habeo nullum*. Иста таква е формулата на епитафот од Нерези: *у овај гроб нико друг да се не клает*.

Од античко па сè до денешно време гробот е единствената врска меѓу живите и покојниот и негово единствено место што го има во светот на живите.²² Истовремено тоа е и конкретно место (во топографска смисла на зборот), за оддавање на почести задолжителни за сите покојници, без оглед на нивните заслуги и на нивното место во овоземниот живот. Погребниот култ е свето право на покојниот (*manum jura*), и свето задолжение за живите. Затоа се принесувале жртви на годишнините на раѓање, *genesia*,²³ на смртта, *Parentalia*²⁴ и на

¹⁷ *Sentences*, II, 21, 4-6.

¹⁸ *Cod. Theod.*, IX.17, 0-7. De sepulchri violati (*Cod. Theod.*, IX.17, 2 и 4 = *Cod. Iust.* IX, 19, 3 и 4).

¹⁹ *Cod. Iust.* 23, 14, ed. Krueger): Si quis igitur de sepulchro abstulerit saxa vel marmora vel columnas aliamve quamcumque mateiam..., decem pondo auri cogatur fisco inferre. Буквално истата одредба ја има и во *Basilika* LX, 23, 14 ed. Heimbach.

²⁰ L. Robert, "Malédictiones funéraires grecques," *CRAI*, 1978, pp. 241–289. Натписите со вакви забрани и клетви од М. Азија се собрани и анализирани од J. H. M. Strubbe, *Arrai epitumbioi. Imprecations against Desecrators of the Grave in the Greek Epitaphs of Asia Minor. A Catalogue* (IGSKA 52), Bonn, 1996, а на овој тип натписи една глава е посветена и во книгата на S. Cormack, *The space of Death in Roman Asia Minor*, WFA, bd. 6, Wien, 2004, pp. 123–133. И во двете книги капиталните студии на Ј. Робер за овие и за други натписи од М. Азија се игнорирани што е резултат на сè помалото знаење на францускиот јазик како и на користење на литература достапна главно преку електронските медиуми.

²¹ A. Le Bris, *La mort et les conceptions de l'au – delà, étude d'épigrammes d'Asie Mineure de l'époque hellénistique et romaine*, Paris 2001, pp. 147–150.

²² F. de Vischer, *Le droit des tombeaux romains*, Milano, 1963.

²³ Со обележување на денот на раѓањето – *natalia* – се сакало да се стекне метафизичка бесмртност (култ на душата) односно да се покаже дека со смртта животот не запрел целосно.

определени денови од смртта како што се три дена, деветдена итн., преземени од христијанската религија и задржани сè до ден денес. Освен жртвени денови имало и други празници во чест на умрените, како што е празникот *Rosalia* донесен од римските колонисти,²⁵ што се одржувал во мај/јуни, кога гробовите се кителе со рози, од таму и името на празникот, а на тој ден се принесувале и жртви според домашниот обичај.²⁶ На еден натпис од с. Мелница, прилепско, што се чува во Музејот во Софија, наследниците на покојниот со тестамент се задолжуваат секоја година на неговиот роден ден му го китат гробот со рози;²⁷ празник што е преземен од христијаните.²⁸ Со погребните обичаи се одржувал споменот за покојниот и се овозможувала метафизичка бесмртност. А пак социјалниот статус на покојниот се искажувал, впрочем како и денес, со големината на гробницата, при што имало и претерувања. Така, со специјалниот закон против раскошните погребни и скапите гробници донесен во времето на Солон во Атина, било забрането градење на гробница поголема од онаа што во рок од три дена можеле да ја изградат 10 работници.²⁹ Според законите запишни од Платон, подоцна бројот на деновите и работниците бил намален на 5, било пропишано натписот да не биде подолг од 5 реда, а гробовите да не смеат да се градат на земјоделско земјиште.³⁰ И Деметриј Фалеронски, намесник во Атина, поставен од македонскиот крал Касандар, во 317-та год. ст.е. донел декрет за забрана на градење луксузни гробници.³¹

Врската меѓу покојниот и живите најдобро се искажувала со епитафот, што бил еден вид гласноговорник на покојниот, кој понекогаш им се обраќа дури и на непознатите минувачи. Во епитафот покојникот кажува за изградбата на гробницата и на споменикот, или пак укажува на минливоста на

²⁴ Тоа била обврска на најблиските роднини, та оттаму името на празникот.

²⁵ Овој празник, во Македонија најчесто се споменува на натписите во римската колонија Филипи, в. Р. Collart, *Philippes, ville de Macédoine*, Paris, 1937, pp. 474 – 485; Р. Perdrizet, "Inscriptions de Philippes, les Rosalies", *BCH* 24, 1900, pp. 299–302, 320–323; *BCH*, 1977, p. 48; *BEp.* 1970, no 512; 1973, no 393.

²⁶ М. Nilsson, Pauly-Wissowa, *RE*, s.v. *Rosalia*, col. 1111 sqq. (X kal. Iun. macellus rosa sumat).

²⁷ *IG* X, 2, 2, no 166.

²⁸ Е. Wolf, стр. 28.

²⁹ Кикерон пишува дека овој пропис бил вметнат во времето на Пејзистрат Сісеро (*Leg.* II.64.).

³⁰ Plato, *Nomoi* 958d-960c.

³¹ Cic., *De legibus*, II, 66. Притоа за непочитување на прописите востановил служба за собирање казни.

животот и на неговиот сегашен статус и судбина: понекогаш бара да го оплакуваат, а друг пат само неодредено ги поздравува: здраво/здавејте, о *chaire/ chairete*³² или пак со формулата *chaire parodita / chairete paroditai*³³ а во уште поопределена форма *chaire parodita kai si tis pot'ei*,³⁴ чиј пандан е латинското *salve, et tu quisquis est*.³⁵ На една стела од Кавадарци, зачувано е само натписното поле, покојниот го поздравува минувачот без разлика дали е странец или сограѓанин: *chairesei paridein eite ksenos eite poleites*.³⁶ На епитафот пак, испишан на арата најдена во Св. Наум, Охрид, покојната Антуса на минувачите им посакува секое добро и среќа (*panta tyche tagatha*).³⁷

Од фунерарните прописи пак, на прво место треба да се споменат две групи. Едната група се одредби за изградба и за одржување на гробот, присвојување и оштетување како на гробот така и на споменикот; а другата група одредби се однесуваат на погребниот култ: денови за принесување жртви, времетраење на жалоста (што било различно за мажи и жени),³⁸ прочистување после тој рок за да можат да учествуваат во обредите на државните богови, при што биле предвидени казни за оние што нема да се придржуваат на пропишаните култни обреди³⁹ итн.

Од групата одредби за гробот, најчести се забраните за закопување на туѓинци,⁴⁰ како и за оштетување на гробот и/или на споменикот (*sepulchro violatio*).⁴¹ За таа цел наследниците со тестамент се задолжувале да се погрижат за изград-

³² *IG X, 2, 2, nos 271* – Браилово, на стелата пак од Градиште, *IG X, 2, 2, nos 159*, покојниот се поздравува со своите деца.

³³ *IG X, 2, 2, nos 209* – Прилеп, 234 – Трескавец, 297 – прилепско, 313 – Кривогаштани, 399 – Охрид.

³⁴ Еден таков пример од нашиов дел е на епитафот од околината на Кавадарци, *Споменик*, ХСVIII, Београд, 1941-44, no 162.

³⁵ Примери од цела Македонија, може да се видат во збирките натписи за Бeroја (*ЕКМ*), Тесалонике (*IG X, 2, 1*) и за Горна Македонија (*ЕАМ; IG X, 2, 2*); за примери од Рим види Е. Wolf, стр. 45–53.

³⁶ Кавадарци, Н. Вулић., *Споменик*, LXXI, 1931 no 153 = *Arch. Karte*, Kavadarci, no 12.

³⁷ *IG X, 2, 2, no 396*.

³⁸ За улогата на жената во погребниот култ в. N. Loraux, *Les Mères en deuil*, Paris, 1990.

³⁹ Еден таков пропис/декрет донесен во III век ст.е. од жителите на градот Габрејон во малоазиска Мизија и испишан на стела се чува во Берлин, cf. Sokolowski, *Les lois sacrées*, стр. 16.

⁴⁰ Cic., *De legibus* II, 64, Strabon, X, 486.

⁴¹ Прописи од времето на Солон: Cic., *De legibus*, II, 64.

ба, одржување на гробот и за погребните ритуали. Така на пр. робот стекнувал слобода ако ги правел обредите за господарот.⁴² Понекогаш се оставале средства и за погребниот ритуал.⁴³ Во Македонија таков натпис е најден во околината на градот Филипи (Philippi), основан во 359 год. ст.е. на местото Крениде во областа Датон, од Филип II.⁴⁴ Имено, покојниот со тестамент им остава нива на селаните за да прават жртвени обреди на неговиот роденден.⁴⁵ Честопати, плашејќи се дека неодговорните наследници нема да постапат според тестаментот, сопствениците самите си го подготвувале гробот⁴⁶ додека биле живи: *epoiesen auto zonti; anetheken heauto zon kai te synbio zose; anestesen heauto zos, zontes heautous*, или само *zos, zosa, zosin*,⁴⁷ зошто гробот бил, и ден денес е, единствениот имот што и по смртта му припаѓа на покојниот. Ова не е поврзано само со погребниот култ туку и со една овоземска – економска причина. Имено поставувањето споменик било скапа работа така што спомениците најчесто се семејни и во епитафот се испишувале имињата на живите членови на семејството, идните покојници, кои имале право да бидат закопани во гробот.⁴⁸ Така каменорезбарот Лукиј Аелиј Агрестијан Титијан, во 192 год. н.е. сам си го направил надгробниот споменик и си го испишал тестаментот, со желба од каматата на сумата од 1000 денарии што му ја оставил на своето село *Alkomena/Alkomenai/Alalkomenai* (денес Бучин-Бела Црква, прилепско)⁴⁹, секоја година да се прави помен (*euphrosyne*) на неговиот роденден така што четирите фили ќе жртвуваат б овни, 6 петли, колачиња и ореви со мед, и тоа: едната фили на *Zeus agoraios* и на Хера, а другите три фили на жртвеникот што тој дал да се постави во селото. Уште пропишал, ако не се постапи според неговата желба, парите да им се дадат на

⁴² *Digesta* XL, 4, 44.

⁴³ Покојникот ги задолжил своите ослободеници да ја издаваат куќата и со тие пари да му жртвуваат четири пати годишно, а секој месец на деновите календи, нони и иди да палат ламба на неговиот гроб. *ILS*, no 8366.

⁴⁴ За статусот и историјата на градот в. F. Papazoglou, *Les villes*, стр. 405–413.

⁴⁵ P. Collart, *BCH*, 1930, стр. 387, sqq.

⁴⁶ Plin., *Pisma* VI, 10, cf. E. Wolf, стр. 37.

⁴⁷ Бројни вариации на оваа формула може да се видат во секоја збирка натписи, в. *IG* X, II, 2, s.v. ζω.

⁴⁸ Понекогаш изрично се вели дека освен оние чии имиња се испишани, никој друг не смее да се закопа.

⁴⁹ Ова е едно од ретките села чие античко име го знаеме, благодарение токму на овој натпис (в. ја следната забелешка). За политичкиот стаус на Алкомена/Алалкомена в. F. Papazoglou, *Les villes macédoniennes à l'époque romaine*, *BCH*, suppl. XVI, Paris, 1988, стр. 302/3.

неговите наследници и на потомците на наследниците.⁵⁰ Од 95-та год. н.е. е декретот-тестамент на граѓанинот на *Styberra* (денес с. Чепигово, прилепско),⁵¹ М. Ветиј Болан, кој оставил сума од 1500 денарии, од чија камата, секоја година требало да се дава гозба за сите граѓани, на роденденот на неговиот добротвор Ветиј Болан, заслужен за тоа што тој добил римско граѓанско право, а за што требало да се погрижи неговиот внук Филон Кононов, кој пак нема граѓанско право.⁵²

Сопственоста на гробот се уредувала со мошне строги прописи, при што биле определени конкретни казни, придружени и со клетви. Така: гробот не смеел да се продава, (понекогаш се ставал под заштита на боговите, еден од нив е Пријап кој бил заштитник на селските терени, а со тоа и на гробовите),⁵³ или да се присвојува од непознати лица, та дури ни од наследниците, освен ако тоа не е изрично кажано со тестамент.⁵⁴ Освен во пишаните извори⁵⁵ примери за вакви забрани има на епитафите ширум античкиот свет.⁵⁶ Убав пример за тоа е надгробниот споменик во вид на столб од с. Извор, Велешко, за родителите на двете сирачиња, поставен од нивните старатели.⁵⁷ За прекршување на ваквите забрани, освен фрлање клетва, се определувало, паричната казна да се плати во благајната на храмот или во државната благајна, а понекогаш и во двете.⁵⁸ Казните се плаќале во храмот на главното божество на населбата или пак на божеството во чиј култ покојниот вршел разни верски служби или пак божеството што покојниот го претпочитал, а не на подземните божества.⁵⁹ Подземните божества, *katachthonioi theoi*, најчесто се споменуваат во клетвите за заштита на покојните и закана за злосторниците, и тоа во М. Азија, како и боговите за кои се верувало дека

⁵⁰ *Споменик*, LXXI, no 339 = *IG X*, II, 2 no 348–349.

⁵¹ За локализацијата и историјата на градот в. F. Papazoglou, *Les villes*, стр. 298–302.

⁵² *IG X*, II, 2 no 300, Чепигово.

⁵³ *Anthologia latina*, Lipsae 1972², no 193.

⁵⁴ На еден натпис од Хиџапа, сопствениците им даваат право на негователките на нивните деца да се закопаат во гробот, *EpAnat.*, 39, 2005, pp. 45–52, cf. *BEP*. 2006, no 355.

⁵⁵ Horatius, *Satiri*, I, 8, 12–13; Petronius, *Satyricon*, 7; E. Wolf, стр. 26.

⁵⁶ Примери за забрана за закопување со или без казна од Македонија: *Thesalonike*: *IG X*, II, 1, nos 546, 819; *BE* 1996, no 264; *Dion BE*, 1995, no 410; *Philippi BCH LX* 1936/1, pp. 53–55, no 4, fig. 6.

⁵⁷ Н. Вулић, *Споменик*, XCVIII, no 68.

⁵⁸ Таков е примерот од Тасос, *IG XII*, 8, no 561.

⁵⁹ На еден епитаф од Атина, покојната им го препушта чувањето на хероотот на Плутон, Деметра, Персефона, на Ериниите и на сите подземни богови *IG II*, no 13210.

престојуваат во подземниот свет како Селена, *Men katachthonios*. Еден пример за плаќање казна од нашиов дел, е надгробниот споменик од Стоби, во вид на шестоаголен столб, поставен за Солунчанецот Калитих, од брат му Агатхоп.⁶⁰ Во завршната формула се определува – оној што ќе го оштети споменикот – *bomos*, во благајната на храмот да плати казна од 1000 денари.⁶¹ Во тестаментарниот натпис пак, најден во гробницата – хероон во с. Паликура, од другата страна на реката Црна (*Erigon*) во истата, храмовна благајна, казна од 1500 денарии требало да плати оној што ќе го отвори хероонот, што за себе и за својата сопруга, додека биле живи, го изградил Лукиј. Со тестаментот, освен забрана за погребување во нивниот хероон, тој оставил лозје за одржување на хероонот и за плаќање на чуварите на хероонот.⁶² Нема примери со барање да се поправи оштетениот гроб, така што може да се заклучи дека тоа се подразбирало, а пак големите износи на паричната казна фактички биле еден вид посмртно добродетелство (*euergesia*) од страна на покојниот кон државата и/или храмот, со што на некој начин продолжувала врската на покојниот со заедницата на која ѝ припаѓал додека бил жив.

Освен за сопственоста на гробот особено строги биле прописите за сквернавење на гробот (како што е преместување на телото, попречување на пристап до гробот за култни обреди и сл.)⁶³ или пак за оштетување на споменикот.⁶⁴ За вакви злодела на епитафите се испишувале клетви: не само сторителот да не биде заштитен од боговите, туку да не биде примен во подземниот свет и земјата да му биде тешка.⁶⁵ Забраната за преместување на телото од гробот се искажувала со една од најтешките клетви: виновникот да остане без потомство или без гроб,⁶⁶ (понекогаш дури се нагласувало: *ниту земјата, ниту морето да не му ги примат коските*).⁶⁷ Многу

⁶⁰ Н. Вулић, *Споменик*, ХСVIII, no 93.

⁶¹ Исти тип на споменик, *bomos*, со иста вид казна за оштетување има на еден натпис од непознат локалитет (Музеј Берија, *ЕКМ*, 367), како и на друг најден кај Островското Езеро (*AthMitt.* 18, 1893, стр. 418, no. 8).

⁶² Н. Вулић, *Споменик*, ХСVIII, no 91. Забрана за отворање на гроб има на еден, во меѓувреме изгубен натпис од Кавадарци: *hetero de oudeni eksestai* : A Struck, *Ath. Mitt.* 27, 1902, p. 319, no 46.

⁶³ E. Wolf, стр. 26/7 (уринирање врз гроб).

⁶⁴ Види примери за забрана за оштетување со плаќање казна кај A. Le Bris, стр. 149, како и за забрана за оштетување со клетва в. A. Le Bris, стр. 149/50.

⁶⁵ „.....aut si quis laeserit, nic superis comprobetur nec inferi recipient, et sit et terra gravis.“ Cf. *Anthologia latina*, no 2170; слично и no 2164.

⁶⁶ *BCH* 104, 1980 стр. 461–470.

⁶⁷ *BCH* 104, 1980 стр. 471–472.

поретко, наместо закани има молба да не се растура гробот, како на епитафот на една девојка од Азија закопана во Атина.⁶⁸ Сквернителите на гробот на малоазиските натписи дури се нарекуваат *ierosylos*,⁶⁹ термин што се користи за храмовни злодела, зашто вообичаениот термин за злодела врз гроб е *asebes*.

Ваквите прописи биле преземени и во новата, монотеистичка религија христијанството, со формули што се буквално исти како паганските.⁷⁰ Ново е тоа што во христијанско време со прописите се опфаќа и црквата и свештениците, а освен на градската или на државната благајна, казната сега се плаќа на Црквата,⁷¹ еден таков натпис е најден во Бероја.⁷² Со Таткото, Синот и Св. Дух,⁷³ свештениците и епископот се заколнувале да не дозволат закопување на друго тело во гробот, дури има примери на закани, клетви и казни за свештениците исти како оние за виновниците. Сосема нова, и типично христијанска клетва е виновникот да ја има судбината на Јуда,⁷⁴ или пак судбината на распнувачите,⁷⁵ односно на оние што го распнале Исус Христос.⁷⁶ Ново на хебрејските и на христијански епитафи е и благословот за оние што ќе го почитуваат гробот.⁷⁷

Во грчко-римскиот свет епитафите со забрана за закопување (*ne quis alienum interferat*) без клетва со казна или само казна се многу поретки,⁷⁸ со исклучок на М. Азија, при што најчести се во Фригија. Дека овој обичај таму бил домороден, односно дека има староисточно потекло покажуваат примери-

⁶⁸ *JG* II, no 13138.

⁶⁹ *TAM*, II, 1. 221.

⁷⁰ G. Klinkenberg, *Reallexikon für Antike und Christentum*, 1983, s.v. Grabrecht. бројни примери од Салона дава J. P. Caillet, L'amende funéraire dans l'épigraphie chrétienne de Salone, *VAHD*, 8, Split, 1988, стр. 33 -45, особено на стр. 35 - 38.

⁷¹ E. Rrebillard, *Religion et sépulture. L'Eglise, les vivants et les morts dans l'Antiquité tardive*, Paris, 2003, pp. 73-104.

⁷² D. Feissel, *Receuil des inscriptions chrétiennes de Macédoine*, suppl. VIII, *BCH*, Paris, 1983, no 62.

⁷³ Натпис од Амфипол, P. Perdrizet, Voyage dans la Macédoine première, *BCH*, 18, 1894, стр. 426-427 = D. Feissel, *Receuil*, no 215.

⁷⁴ *BCH* 104, 1980 стр. 469/70 (Олимп, Ликија).

⁷⁵ *BE*, 1976, no 256 (Апрог); D. Feissel, Notes d'épigraphie chretienne XI Malédiction funéraires *BCH* 104, 1980, стр. 465-466.

⁷⁶ *aron, aron, staurwson auton*, формула што ја има во евангелието на Св. Јован, XIX, 15.

⁷⁷ *CRAI*, Paris, 1878, стр. 249-250.

⁷⁸ Анализа на примери од Рим кај E. Wolf, стр. 23-34.

те од преткласично време: досега најстар зачуван таков натпис е епитафот на кралот Ахирам од 11 век ст.е.⁷⁹ Таква формула се среќава и на латинските епитафи: *In hoc monumento socium habeo nullum*.⁸⁰ Токму таква е и забраната на надгробниот споменик од Нерези: *У овај гроб нико друг да се не клает*.

Освен забраната за закопување, терминологијата и композицијата на нашиов натпис се исти со оние на античките епитафи. Во синтагмата *Овај спомен подиже*, што е калк на античкото *epoesan тнета*, или *тнетеион естесан*⁸¹ има буквален превод на терминот *тнета*, *тнетеион*⁸² што се користел за означување на гробот. Композицијата пак на натпсиот О ΔΕΙΝΑ ΤΟΥ ΔΕΙΝΟΥ: *некој некому* (поставува споменик), во случајов брат на брата си, е иста како на епитафот од Стоби,⁸³ што завршува со пропис за плаќање на казна. Почетната формула пак: *овде почива (enthade keitai, hic requiescit)* е вообичаена на ранохристијанските натписи.⁸⁴

Фактот што натписот на нашиов споменик е испишан на крстот каде во поново време, вообичаено се испишува само името на покојниот, укажува дека натписното поле-крст е супституција на христијанската клетва: *aron, aron, stauroson auton*, (виновникот за присвојување на гробот да ја има судбината на распнувачите на Исус Христос) без тоа да биде изрично кажано во натписното поле, за што впрочем, како што се гледа, нема ни место (крајот на забраната за закопување на друг покојник е испишан надвор од полето). Ова дотолку повеќе што во Македонија, во античко време е посведочена супституција во ликовното прикажување на покојните. Имено, на една група надгробни споменици од Пелагонија и Пајонија се среќава супституција на покојниот во вид на зимзелено дрво – симбол на бесмртноста.⁸⁵ Пример за претворање на луѓе во

⁷⁹ Примери од преткласично време дава J. H. M. Strubbe, *Arrai epitumbioi*, стр. 37.

⁸⁰ *CIL* VI, 33846.

⁸¹ Н. Вулић, *Споменик*, LXXV, Београд, 1933, no 157 (с. Малино).

⁸² *IG* X, II, 2, no 383.

⁸³ Н. Вулић, *Споменик*, XCVIII, no 93.

⁸⁴ D. Feissel, *Receuil*, s.v; Н. Проева, Ранохристијански надгробен натпис од Струмица, *Зборник на трудови* посветен на Ј. Ананиев, Струмица, 2007, стр. 125–130 (*L'inscription paléochrétienne au Musée de Strumica*, стр. 130).

⁸⁵ N. Proeva, *Les stèles funéraires aux motifs de pin et de pommes de pin de Pélagonie en Haute Macédoine*, Arles - Aix en Provence, *Actes du Xe colloque international sur l'art provincial romain*, Arles et Aix-en-Provence, 21-23 Mai 2007, Centre Camille Jullian, Université de Provence, CNRS (MMSH) Musée départemental Arles Antique 2009, стр. 315–326.

дрва во смртниот миг, е зачуван во приказната за двајца Фригијци,⁸⁶ така што овие споменици на мошне сликовни начин го покажуваат бригискиот субстрат во етногенезата на античките Македонци.⁸⁷

Завршната формула со забрана за закопување (*У овај гроб нико друг да се не клает*); синтагмата *Овај спомен подиже*, што е калк на античкото *epoesan tmeta*, или *tmetetion estesan* со буквален превод на терминот *tmeta*, *tmetetion* за означување на гробот; и композицијата на нашиов натпис *Ο ΔΕΙΝΑ ΤΟΥ ΔΕΙΝΟΥ*: *некој некому* (поставува споменик), во случајов брат на брата си, се антички елементи, а супституцијата на клетвата, и почетната формула (*овде почива*), христијански, што сè заедно многу јасно го покажуваат опстојувањето на античката фунерарна традиција во Македонија сè до најново време, со други зборови ја илустрираат живата антика во Македонија.

RÉSUMÉ

Monument funéraire du village de Nerezi – un exemple de l'antiquité vivante en Macédoine

Le domaine religieux *res religiosae*, à l'époque ancienne, était aussi bien juridiquement régler comme chaque autre domaine de la société. Ont étaient particulièrement sévères les règles pour sacrilège, pour les sanctuaires et pour les tombeaux. Un nombre de règles qui proviennent des moeurs ainsi que des normes législatives postérieures aux précédentes, appartiennent au domaine de *ius sepulcri*, en réglant le droit de propriété sur la tombe ainsi que sur le monument funéraire. Au prime abord se sont les interdictions de s'approprier une tombe (*ne quis alienum interferat*), de l'endommagée (*sepulchro violatio*), et les amendes ont étaient rigoureux. Un autre groupe forme les obligations pour les vivants d'accomplir les rites pour les défunts etc. Pour ceux qui s'acquittent de ces devoirs, les amendes et les malédictions ont été prévus. Pour en être sur que ces rites seront faites, parfois les propriétaires avaient préparé sa tombe en étant en vie (*epoiesen auto zonti*; *anetheken heauto zon kai te synbio zose*; *anestesen heauto zos*, *zontes heautous*, ou seulement *zos*, *zosa*, *zoin*), car la tombe est la seule propriété de défunts sur ce monde, en laissant aux vivants les moyens pour l'accomplissement des rites.

A part de rare mentions de ces règles funéraires dans les sources écrites (Strabon, Plutarque, Horatius, Petronius); les lois (Solon, Démétré de Phalère, Théodose etc.) et les testaments, les plus nombreuses sont les tombeaux avec leurs épitaphes qui renferment les malédictions et les amendes afin de protéger l'intégralité de la tombe et les désirs de entretien de la tombe et l'accomplissement des rites prévus.

⁸⁶ Ovid., *Metamorphoses*, VIII, 628ff.

⁸⁷ Подетално за ова в. Н. Проева, *Студии за античките Македонци*, Скопје, 1997, гл. IV, особено стр. 101–103.

Un tel exemple représente le monument funéraire érigé en 1924 pour un habitant du village de Nerezi, près de Skopje, enterré à l'entrée de l'église St. Panteleimon sur la pente de Vodno (Fig. 1). L'épithaphe est inscrit sur la croix (h. 1,17 m.; lar. du plaque verticale 0,16 m., de la barre transversale 0,43 m.; ép. 0,05–0,0075 m.) qui est faite en marbre, enfoncé dans la plaque de couverture (dim. 1,80 x 0,66 x 0,45 m.) de la tombe. L'hauteur des lettres est de 1,5 à 3,5 cm. distance entre les lignes 1–1,5 cm. La longueur des lignes dépend de la forme de la croix, le nom de défunt est inscrit sur la barre transversale de la croix.

L'épithaphe se termine par une formule d'interdiction d'enterrer un autre corps dans la tombe, ce qui est la traduction littéraire de la règle d'époque ancienne sur la propriété (*In hoc monumento socium habeo nullum*). L'épithaphe contient la traduction littéralement encore d'une autre phrase *epo'esan mne'ma / mnemei'on e'stesan*.

Le fait que l'épithaphe est inscrit sur la croix (à l'époque plus récente on n'inscrit que le nom du défunt), est une preuve que l'utilisation de la croix comme champ d'inscription est en fait la substitution de la malédiction chrétienne, *aron, staurwson auton* (l'évangile de Saint Jean, XIX, 15), c'est-à-dire que l'acteur de violence a la même destinée que Jésus Christ, sans que ce soit dit explicitement dans l'épithaphe - où il n'y avait pas de la place (la formule d'interdiction est inscrite en dehors du champ de l'inscription). Cela est d'autant plus vraisemblable si on se rappelle qu'en Macédoine, sur les reliefs funéraires, est attesté la substitution des défunts. Notamment sur un groupe de stèles d'époque romaine provenant de Pélagonie, les défunts sont substitués en forme de conifère,⁸⁵ ce qui peut être appuyé par le mythe phrygien sur les transformations des deux défunts en arbres (Ovid., *Métamorphoses*, VIII, 628, ff.

La survivance des ces formules et la composition d'épithaphe selon le schéma *o deina tou deinou* sont des éléments typiques pour la période ancienne. La formule de debout – ici gît (*enthade kei'tai, hic requiescit*) et la forme du champ à l'inscription (en forme de croix) sont des éléments de l'époque paléochrétienne. À part ces formules, il faut mentionner qu'un nombre des rites funéraires anciennes, tels que *Genesia, Feralia, Parentalia, Rosaria* etc. ont été reprises par les Chrétiennes, ce qui prouve la persistance de la tradition funéraire et que l'antiquité n'a pas disparue complètement. En d'autres mots, tout cela illustre l'antiquité vivante en Macédoine, qui à l'initiative du prof. M. D. Petruševski, a qui ce recueil lui est dédié, porte le nom de notre revue la plus renommée *Жива антика (ANTIQUITE VIVANTE)*.



Сл. 1 – Епитаф на гробот крај манастирската црква
Св. Пантелејмон – с. Нерези, Скопје